

DEDE KORKUT

uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
Cilt 6, Sayı 14 (Aralık 2017), s. 193-214
DOI: 10.25068/dedekorkut153
ISSN: 2147 - 5490, Samsun- Türkiye

Özgün Makale/ Original Article

Geliş Tarihi: 30. 11. 2017
Kabul Tarihi: 26. 12. 2017

Türkçede İstem Değiştirimi I: Ettirgenleştirme

Valency Alternation in Turkish: Causativisation

Nuh DOĞAN*

Öz

Türkçede *şekil bilgisel, söz dizimsel, sözlüksel ve birleşimsel ettirgenlik* olmak üzere dört farklı ettirgenleştirme biçiminin olduğu söylenebilir. Her ettirgenlik biçimi fiilin istemini değiştirir. Ettirgenleştirme biçimlerinin Türkçede istem artırma, istem düzenleme, istem tanımlama, hem istem artırma hem de düzenleme olmak üzere dört farklı istem değişikliğine yol açtığı görülür. İstem değişikliği Türkçede geliş güzel gerçekleşmez. Türkçede istem değişikliği bilhassa, şekil bilgisel ettirgenlik özne seçme ve dil bilgisel işlevler hiyerarşisine göre gerçekleşir. Bu, belirli anlam bilimsel rollerin ve dil bilgisel işlevlerin cümlenin söz dizimsel ve anlam bilimsel yapısına katılmasına yol açar. Söz konusu dil bilimsel hiyerarşiler ve fiillerin anlam bilimsel istemi şekil bilgisel ettirgenlik dışında diğer ettirgenlik biçimlerinin kullanılmasını zorunlu kılar. Fiilin istemi birinci, ikinci ve üçüncü ettirgenlikle artırılabilir. Ancak istem artırımı özellikle belirli fiil sınıflarıyla söz dizimi tarafından kısıtlanır. Bu, Türkçede çok anlamlı ya da belirsiz söz dizimsel yapıların ortaya çıkmasına neden olur. Türkçede ettirgenleştirme biçimleri, bilhassa şekil bilgisel ettirgenlik ile sözlüksel ettirgenlik birbiriyle zıtlaşır. Birinin olması durumunda diğerinin olmadığı söylenebilir.

Anahtar kelimeler: İstem, ettirgenlik, Türkçe istem değişikliği, çatı, fiil türetimi.

Abstract

It can be said that there are four different forms of causation in Turkish, namely morphological, syntactic, lexical and combinational causative. It has been seen that the forms of the causativisation have caused four different valency alternations in Turkish, namely valency increasing, valency decreasing, valency rearranging valency identifying, both valency rearranging and valency identifying. Valency alternation does not happen in Turkish randomly. Valency Alternation, especially morphological causative occurs according to Subject Choice Hierarchy and grammatical relations hierarchy. This leads to the participation of certain semantic roles and grammatical functions in the syntactic and semantic structure of the sentence. The linguistic hierarchies and semantic valency of verbs necessitate the use of other causativisation forms other than the form of morphological causative. The first, second and third causality can increase the valency of verb. However, valency alternation is restricted by syntax, especially with certain verb classes. This has led to the emergence of

*Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Samsun-Türkiye. El-mek: nuhdogan55@hotmail.com

polysemous or ambiguous syntactic structures in Turkish. The forms of causativisation in Turkish, in particular morphological and lexical causatives are opposite with one another.

Keywords: Valency, causativisation, Turkish valency alternation, voice, derivational verb

Giriş

İstem (valency) sözlüksel unsurların, özellikle de fiillerin belirli sayıda ve tipte üye alma kapasitesini ve bu üyeleri yönetebilme gücünü ifade eder. Fiillerin gerek duyduğu söz dizimsel ve anlam bilimsel üyelerin sayısı ve türü onun istem bilgisini oluşturur. Her fiilin belirli bir istem bilgisi ve cümlelerin de fiilin istem bilgisine göre gerçekleşen söz dizimsel ve anlam bilimsel bir yapısı vardır. İlkesel olarak bir fiilin tek bir anlamının tek bir istem kodlaması vardır. Bununla birlikte fiilin mutlak ve değişmeyen bir istem bilgisi yoktur. Fiilin istem bilgisi şekil bilimsel, söz dizimsel ve anlam bilimsel süreçlerden etkilenebilmekte ve buna bağlı olarak değişiklik gösterebilmektedir. Türkçede şekil bilimsel süreçlerin fiillerin istemini kimi durumda artırdığı, kimi durumda azalttığı kimi durumda ise yeniden düzenlediği ve tanımladığı söylenebilir.

Ettirgenleştirme (causativization) dillerin çoğunda fiilin *istem bilgisinde* (valency) değişikliğe yol açan en dikkat çekici dil bilimsel kategorilerden biridir. Ettirgenleştirme Türkçede çoğunlukla fiil morfolojisi ya da türetimiyle sağlanan işlek bir çatı kategorisidir. Ettirgenleştirmenin Türkçede farklı ifade biçimleri olmakla birlikte en önemli ifade biçimi *şekil bilimsel ettirgenlik*dir. Şekil bilimsel ettirgenlik, fiilin istem bilgisinde yaptığı değişiklikle söz dizimsel yapının değişmesine yol açar. Bu, Türkçe şekil bilimsel ettirgenliğin genellikle kabul edildiği üzere salt şekil bilimsel bir kategori olarak düşünülmemeyeceğini, onun esasen *biçim-sözdizimsel* (morpho-syntactic) bir kategori olduğunu göstermektedir. Şekil bilimsel ettirgenlik fiilin anlam bilimsel yapısında da bazı değişikliklere yol açar. Bu, şekil bilimsel ettirgenliğin sadece şekil bilgisi ve söz dizimiyle değil aynı zamanda dilin anlam bilimi düzlemiyle de organik ilişkilerinin olduğu anlamına gelir.

Türkçe şekil bilimsel ettirgenliğin dikkat çekici biçim-sözdizimsel özelliğine bir dil evrenseli olarak Dünya dil biliminde özellikle Comrie'nin (1974, 1986, 1989) ve Anderson'ın (2005) çalışmalarında dikkat çekilmiştir. Yine konunun Türk dil biliminde farklı açılardan Demircan (2003), Dede (1986), Erkman-Akerson (1996), Doğan (2011), Aydın Özkan (2017) tarafından da ele alındığı görülmektedir. Söz konusu çalışmalarda büyük oranda şekil bilimsel ettirgenliğin fiilin üye sayısını artırmak suretiyle yol açtığı söz dizimsel değişikliklere değinilmiş, anlam bilimsel boyutu göz ardı edilmiştir. Bu, ettirgenleştirmenin yol açtığı istem değiştirim biçimlerinin ve istem değiştiriminde hangi hiyerarşik yapıların etkili olduğunu görebilmeyi engellemiştir. Türkçe istem değiştirimi gelişi güzel değil Türkçe dil bilimsel işlevler hiyerarşisi ve özne seçme hiyerarşisine göre gerçekleşmekte ve söz diziminin sınırlılıkları tarafından kısıtlanmaktadır. Ettirgenleştirmenin yol açtığı istem değiştirimi sadece söz dizimini değil fiilin ve cümlelerin anlam bilimsel yapısını da etkiler. Türkçede birinci, ikinci ve üçüncü ettirgenliğin fiilin dil bilimsel anlamına farklı katkıları vardır. Ettirgenleştirmenin fiilin söz dizimsel, şekil bilimsel ve anlam bilimsel yapısına yaptığı etki ve değişiklikler, ettirgenleştirme sisteminin şekil bilimsel, söz dizimsel ve anlam bilimsel boyutunun bütüncül ve birbiriyle ilişkili biçimde ele alınmasıyla anlaşılabilir. Özellikle dil bilimsel işlevler hiyerarşisi ve özne seçme hiyerarşisinin istem değiştirimi üzerindeki etkisinin belirlenmesi gerekir.

Türkçede bazı fiil ve fiil şekillerinin anlamsal bilimsel istemi ya da rol yapısı onların şekil bilgisel ettirgenlikle ettirgenleştirilmesine izin vermez. Bu, şekil bilgisel ettirgenliğin her fiil sınıfının ettirgenleştirilmesinde başvurulacak bir biçim olmadığını, bazı fiil sınıflarının ettirgenleştirilmesinde farklı ettirgenlik biçimlerinin kullanılması gerektiğini gösterir. Fillerin anlam bilimsel istem ya da rol yapıları en tipik özelliği *istem artıran bir kategori* (valency-decreasing category) olmasına karşın şekil bilgisel ettirgenliğin kimi zaman *istem düzenleme* (valency rearrangement) kimi zaman da *istem tanımlama* (valency identifying) kategorisi olarak da ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu çalışmada Türkçede hangi ettirgenleştirme biçimlerinin ne zaman kullanıldığı, ettirgenleştirme biçimlerinin yol açtığı istem değiştiriminin fiilin söz dizimsel ve anlam bilimsel yapısında hangi değişikliklere yol açtığı, hangi istem değiştirim türünün hangi fiil ve fiil sınıflarıyla ortaya çıktığı, istem değiştiriminin Türkçe dil bilgisel ve özne seçme hiyerarşilerine göre nasıl işlediği, söz konusu hiyerarşilerle çatışma olduğunda hangi ettirgenleştirme biçimlerine başvurulduğu, ettirgenleştirmenin yol açtığı istem değiştiriminin söz dizimiyle nasıl kısıtlandığı ve şekil bilgisel ettirgenliğin hangi dil bilgisel anlamları ürettiği üzerinde durulacaktır.

1. Türkçede Ettirgenleştirme Biçimleri

Ettirgenleştirme (causative), esasen anlam bilimsel bir kategori olup dillerde genellikle ettirgenlik (olay) durumlarını (causative situation) anlatan fiil ve fiil sınıflarıyla betimlenir. *Sebep olan* ve *sebep olunan* olmak üzere iki temel bileşeni olan bu anlamsal kategorinin dillerde fiil türetimi dışında farklı *ettirgenleştirme biçimleri* (causative constructions) vardır. Ettirgenliğin dillerde genellikle *söz dizimsel ettirgenlik* (syntactic/ analytic/ peripharistic causative), *şekil bilgisellik ettirgenlik* (morphological causative) ve *sözlüksel ettirgenlik* (lexical causative) olmak üzere üç önemli ve temel ifade biçiminin olduğu söylenebilir. Söz konusu ettirgenlik biçimleri dışında Türkçede sıklıkla kullanılan, bu çalışmada *birleşimsel ettirgenlik* adı verilen başka bir ettirgenlik biçiminin daha olduğu ileri sürülebilir. Dillerde bu ettirgenleştirme yollarından sadece biri kullanılabileceği gibi ikisi, üçü ya da hepsi eş zamanlı olarak kullanılabilir.

Söz dizimsel ettirgenlik, Türkçede çoğunlukla *sebep olmak*, *neden olmak*, *yol açmak* ve *sağlamak* vs. gibi fiil birleşmeleriyle kurulan birleşik cümle kuruluşuyla yapılır. (1)'de sebep olan ve sebep olunan işlevinde iki olay durumundan söz edilebilir. Bunlardan birincisi, "Ali otobüsü hatalı solladı." şeklinde ifade edilebilecek bir olay durumu olabilir. İkincisi ise "Şoför kaza yaptı." şeklinde ifade edilebilir. Söz konusu olay durumları birleşik cümle yapısıyla anlatılmak istendiğinde *sebep olan* işlevindeki olay durumunun ya Eden (agent) rolündeki üyesi ya da olay durumunun tümü söz diziminde özne işlevinde gerçekleşebilir. *Sebep olunan* işlevindeki olay durumunun üyeleri ise çoğunlukla isim tamlaması kuruluşunda tek bir söz dizimsel üye olarak nesne ya da tümleç olarak gerçekleşir. Bu tür ettirgenliğin birleşik cümle kuruluşunda olduğundan söz dizimsel; birleşik cümlelerin öznesi istemsiz olduğu için de *dolaylı* olduğu söylenebilir. Söz dizimsel ettirgenlik, tümüyle eş anlamlı bir ettirgenleştirme durumunu belirtmemesine karşın şekil bilgisel ettirgenlikle de ifade edilebilir¹. Ettirgenleştirme (2)'de basit cümle yapısıyla ve fiil türetim ekleriyle sağlandığından şekil bilgisel; öznesinin istemli ve bilinçli olması dolayısıyla da *doğrudan* olduğu kabul edilebilir.

¹ Ettirgenliğin farklı ifade biçimleri farklı ettirgenlik durumlarını ifade ettiği, bu yönüyle ettirgenlik biçimlerinin tümüyle eş anlamlı olmadığı ileri sürülür. Bununla birlikte ettirgenlik biçimlerinin anlamları diller açısından farklılık arz eder. Shibatani (1976: 31), İngilizce söz dizimsel ettirgenliğin dolaylı (directive); sözlüksel ettirgenliğin ise doğrudan (manipulative) olduğunu ileri sürer.

1a) Ali_[SEBEP OLAN] şoförün kaza yapma-sı-n-a_[SEBEP OLUNAN] sebeb oldu.

1b) Ali'nin otobüsü hatalı sollama-sı_[SEBEP OLAN] şoförün kaza yapma-sı-n-a_[SEBEP OLUNAN] sebeb oldu.

2) Ali_[SEBEP OLAN] şoföre kaza yap-tır-dı.

Sözlüksel ettirgenlik ise fiilin sözlüksel-anlamsal yapısının kullanıldığı ettirgenleştirme biçimini ifade eder. Bu tür fiillerin morfolojik analizinin eş zamanlı olarak yapılması pek mümkün değildir. (3b)'de *göndermek* fiili sözlüksel ettirgenliğin bir örneği olarak görülebilir. Sözlüksel ettirgenlik biri temel diğeri ettirgen anlamlı ikili fiil çiftlerinden oluştuğu dikkate alındığında *göndermek* fiilinin *gitmek* fiilinin ettirgen karşılığı olarak kullanıldığı söylenebilir. (3b)'deki ettirgenlik anlamının (Ali'nin kapıcının bakkala gitmesine sebep olması) *gitmek* fiilinin eş zamanlı ettirgenleştirme biçimleriyle değil *göndermek* fiilinin sözlük anlamı ve istem bilgisiyle sağlandığı ileri sürülebilir. *Birleşimsel ettirgenlik* ise Türkçede genellikle *etmek* ve *yapmak* gibi yardımcı fiillerle sağlanır. Çoğunlukla *olmak* fiiliyle edilgen; *etmek* ve *yapmak* ile ise etken ve geçişli fiil şekilleri teşkil edilir. (4b)'de sebep ve sebep olunan işlevindeki iki farklı olay durumunun olduğu, ettirgenlik anlamının basit bir cümlede morfolojik ya da sözlüksel ettirgenlikle değil *isim + etmek* kuruluşundaki fiil birleşimiyle sağlandığı ileri sürülebilir.

3a) Kapıcı_[EDEN] bakkala_[HEDEF] git-ti.

3b) Ali_[SEBEP OLAN] kapıcıyı_[EDEN] bakkala_[HEDEF] gönder-di.

4a) Can_[ETKİLENEN] hasta oldu.

4b) Ali_[SEBEP OLAN] Can'_[ETKİLENEN] hasta etti.

2. İstem Değişirimi

Fiillerin söz dizimsel çevresinde *üyeler* (arguments) ya da *katılanlar* (participants) adı da verilen belirli sayıda ve tipte tamlayıcıyla doldurulabilecek boşluklar açabilme doğal gizil gücü vardır. Fiilin gerek duyduğu üyelerin ve onların söz diziminde açtığı boşlukların sayısı onun *mantıksal istemini* (logical valency) ifade eder. Türkçede fiiller gerek duyduğu üyelerin ve onlar için açtığı söz dizimsel boşlukların sayısı açısından *bir istemli* (uyumak, ölmek), *iki istemli* (kırmak, sevmek), *üç istemli* (vermek, atmak) ve *dört istemli* (taşınmak, aktarmak) olmak üzere dört grupta sınıflandırılabilir. Fiilin mantıksal üyeleri fiilin anlattığı olay durumuna göre belirli *anlam bilimsel rolleri* (semantic roles)² yüklenirler. Bu, onun *anlam bilimsel istemini* (semantic valency) ifade eder. Fiilin mantıksal üyelerinin belirli rolleri yüklenmesiyle fiilin *anlam bilimsel istem yapısı* ve *fiil sınıfları*³ oluşur. Fiiller, açtığı söz dizimsel boşlukların çoğunlukla belirli *durum ekli tamlayıcılarla*⁴ doldurulmasını talep eder. Bu da onun *söz dizimsel istemini* (syntactic valency) oluşturur. Fiillerin açtığı söz dizimsel boşlukların belirli tamlayıcılarla doldurulmasıyla fiillerin *söz dizimsel istem yapıları ve sınıfları*⁵, bir başka deyişle çekirdek cümle yapıları ortaya çıkar. (5a)'da *pişmek* fiilinin bir istemi (x) vardır ve cümlede *Etkilenen* anlam bilimsel rolünü yüklenmiş ve cümlede *yalın durum tamlayıcısıyla* [kim] özne işlevinde gerçekleşmiştir. (6a)'da *kırmak* fiilinin ise iki istemi (x, y) vardır ve cümlede birinci istemi (x) *yalın durum tamlayıcısıyla* *Eden* anlam bilimsel rolünü yüklenirken ikinci istemi (y) *Etkilenen* anlam bilimsel rolünü yüklenmiş ve *yükleme durum ekli tamlayıcıyla* [kimi] nesne işlevinde gerçekleşmiştir. Aynı şekilde üç istemli (x,

² Türkçe Anlam bilimsel rol envanteri için bk. Doğan 2011.

³ Türkçe fiillerin anlam bilimsel sınıfları için bk. Doğan, 2017.

⁴ Durum ekli tamlayıcı tipleri "kim, kimi, kime vs." şekilde temsil edilmiştir.

⁵ Türkçe fiillerin söz dizimsel sınıfları için bk. Doğan, 2017.

y, z) *atmak* ve dört istemli (x, y, z, q) *aktarmak* fiilleri için de benzer durumlar söz konusudur. (6a)'daki istem betimlemesinden hareketle *kırmak* fiilin mantıksal isteminin [x, y], söz dizimsel isteminin [kim + kimi], anlam bilimsel isteminin ise [Eden + Etkilenen] şeklinde ifade edilebilecek üç farklı yapısının olduğu söylenebilir.

5a) Yemek_[ETKİLENEN] pişti.
[kim]_{ÖZNE}

6a) Ali_[EDEN] bardağı_[ETKİLENEN] kırdı.
[kim]_{ÖZNE} [kimi]_{NESNE}

7a) Ali_[EDEN] kalemi_[ETKİLENEN] denize_[HEDEF] attı.
[kim]_{ÖZNE} [kimi]_{NESNE} [kime]_{TÜMLEÇ}

8a) Ali_[EDEN] verilerini_[KONU] bilgisayardan_[KAYNAK] harici belleğe_[HEDEF] aktardı.
[kim]_{ÖZNE} [kimi]_{NESNE} [kime]_{TÜMLEÇ} (kimden)_{TÜMLEÇ}

Fiillerin bununla birlikte mutlak değişmeyen bir istem bilgisi ve söz dizimsel ve anlam bilimsel yapısı yoktur. Fiillerin istemi bilgisi şekil bilimsel ve anlam süreçlere bağlı olarak değişebilir. Fiilin anlam bilimsel süreçlerden kaynaklanan istem değişiklikleri *istem değişimi* (valency change); şekil bilimsel süreçlerden, bir başka deyişle fiil türetiminden kaynaklanan istem değişiklikleri ise *istem değiştirimi* (valency alternation) terimiyle anılır (bk. Doğan, 2011). İstem değişimi anlam bilimsel süreçlerden ve fiilin sözlüksel-anlamsal özelliklerinden ileri geldiği için bu çalışmanın dışında tutulacaktır. İstem değiştirimi, genel olarak aynı fiil kökünü, dolayısıyla aynı istem bilgisini ve sözlüksel anlamı paylaşan fiil çiftlerinin her birinin çoğunlukla şekil bilimsel ve söz dizimsel süreçlerle kazandıkları⁶ iki farklı istem gerçekleşme biçimi ya da istem kodlama çerçevesi olarak tanımlanabilir (Malchukov, 2015: 78). İstem değiştirimiyle yeni sözlüksel anlamlar değil çoğunlukla farklı dil bilimsel anlamlar elde edilir.

Fiilin sözlüksel ve dil bilimsel olmak üzere iki farklı istem bilgisinin olduğu söylenebilir. Fiilin sözlüksel-anlamsal özelliklerinden elde edilen temel istem bilgisi *sözlüksel istemi*; dil bilimsel süreçlerle değişime uğrayan istem bilgisi ise *dil bilimsel istemi* ifade eder. Fiilin sözlüksel isteminin maruz kaldığı dört farklı istem değiştirim işleminden söz edilebilir:

- İstem artırma* (valency increasing)
- İstem azaltma* (valency decreasing)
- İstem düzenleme* (valency rearranging)
- İstem tanımlama* (valency identifying)

Türkçede söz konusu istem değiştirim türlerinin her birinin görüldüğü söylenebilir. Şekil bilimsel süreçler fiilin istem bilgisinin kodlandığı söz dizimsel yapıyı artırma, azaltma, yeniden düzenleme yoluyla değiştirebilir. Ancak istem değiştirimi fiilin söz dizimsel yapısıyla sınırlı kalmaz, beraberinde fiilin mantıksal ve anlam bilimsel istem yapısı da değişir. Türkçede *kişisiz edilgen* (impersonal passive) ya da *meçhul çatı*, *orta çatı* (middle voice), *ayrık geçişsiz* (unaccusative), *özneli geçişsiz* (unergative) kategorileri fiilin istemini azaltır. *Edilgenlik* (passive), *işteşlik* ve kimi fiillerin ettirgen biçimleri ise fiilin söz dizimsel istemini yeniden düzenler. Kimi orta çatı ve işteş görünüşlü fiiller üyelerinin anlam bilimsel kimliğinin değişmesine ve birden fazla rol yüklenmesine yol açtığından bir istem tanımlama kategorisi olarak görülebilir.

⁶Söz dizimsel süreçlerle fiilin istem bilgisinin kodlandığı *söz dizimsel istem* yapısının üye sıralanışının ve konumunun değişimine maruz kalması kastedilir.

Ettirgenleştirme biçimlerinin farklı istem değiştirim türleri vardır. Şekil bilgisel ettirgenliğin en tipik istem artırma kategorisi olduğu söylenebilir. Şekil bilgisel ettirgenlik fiilin sadece üyelerinin sayısını artırmaz, aynı zamanda fiilin mantıksal, anlam bilimsel ve söz dizimsel istem düzeylerinin tümünde çeşitli değişikliklerine yol açar. Şekil bilgisel ettirgenlik tipik olarak fiilin mantıksal istemini +1 oranında artırır. Bir fiilin mantıksal istemi şekil bilgisel ettirgenleştirmeye bir (1) ise > iki (2), iki ise > üç (3), üç ise > dört (4) olabilir. Mantıksal istemin artması yükleme ve yönelme durum ekli tamlayıcıların girmesine ve söz dizimsel yapının değişmesine yol açar. Bu, istem artırımının cümleye ya nesne ya tümleç ya da hem nesne hem de tümleç olarak yansıtacağı anlamına gelir. Örneğin (5b)'de şekil bilgisel ettirgenlik *pişmek* fiilinin sözlüksel istemini +1 oranında artırarak cümleye nesne işlevinde gerçekleşen söz dizimsel bir üye katmıştır. Şekil bilgisel ettirgenlik fiilin sadece mantıksal ve söz dizimsel (istem) yapısını değiştirmekle kalmamış, beraberinde Eden rolünün katılmasıyla fiilin anlam bilimsel (istem) yapısı da değiştirilmiştir.

5a) Yemek_[ETKİLENE] pişti.
[kim]ÖZNE

5b) Aşçı_[EDEN] yemeği_[ETKİLENE] piş-ir-di.
[kim]ÖZNE [kimi]NESNE

Benzer şekilde birinci istemi [kim] tamlayıcısıyla, ikinci istemi [kimi] tamlayıcısıyla gerçekleşen *kırmak* fiilinin ettirgenleştirilmesiyle fiilin istemini +1 oranında artarak ikiden (x, y) > üçe (x, y, z) çıktığı ve cümleye [kime] tamlayıcısıyla gerçekleşen söz dizimsel bir istemin katıldığı görülür.

6a) Ali_[EDEN] bardağı_[ETKİLENE] kır-dı.
[kim]ÖZNE [kimi]NESNE

6b) Çocuk_[TETİKLEYİCİ] bardağı_[ETKİLENE] Ali'ye_[EDEN] kır-dır-dı.
[kim]ÖZNE [kimi]NESNE [kime]TÜMLEÇ

Şekil bilgisel ettirgenlik fiilin istemini artırmasına karşın süreç her zaman anlam bilimsel ve söz dizimsel üyelerin örtüşmesiyle sonuçlanmaz. Ettirgenleştirme fiilin anlam bilimsel yapısına (5b)'de Edenin, (6b)'de ise Tetikleyicinin katılmasını sağlarken söz dizimsel yansıması (5b)'de nesne, (6b)'de ise dolaylı tümleç şeklinde olmuştur. Fiilin anlam bilimsel yapısına katılan yeni roller beklenilenin aksine oluşan yeni söz dizimsel boşlukları yani nesne ve tümleci değil aksine cümlelerin yapısında her zaman kadim bir söz dizimsel konumu olan özneyi seçmiştir. Şekil bilgisel ettirgenlikle katılan yeni üyenin hangi anlam bilimsel rolü yükleneceğini ve işlevinin nesne mi yoksa tümleç mi olacağını fiilin ettirgenleştirmeden önceki sözlüksel istemi ve bazı dil bilimsel hiyerarşiler belirler. İstem değiştirim stratejisini anlamak için öncelikle *dil bilgisel işlevler* (grammatical relations hierarchy) ve *özne seçme hiyerarşisinin* (subject choice hierarchy) hangi sınırlamalar getirdiğini görmek gerekir.

3. Dil Bilimsel Hiyerarşilerin İstem Değiştirimine Etkisi

Türkçe fiillerin mantıksal istemi açıdan bir istemli, iki istemli, üç istemli ve dört istemli olması fiillerin cümlede özne, nesne ve tümleçlerin konuşlanacağı en az bir (1) en fazla dört (4) söz dizimsel boşluk açabileceği anlamına gelir. Bu bilgiden hareketle kuramsal olarak bir istemli fiilin üye sayısının istem artırımıyla biri (1) sözlüksel istem diğer üçü (3) dil bilgisel istem olmak üzere dörde (4) kadar çıkabileceği söylenebilir. Bu durum birkaç soruyu akla getirmektedir. İstem artırımıyla açılan cümledeki söz dizimsel boşluklar hangi dil bilgisel işlevler ve anlam bilimsel roller tarafından hangi kurallara

göre doldurulur? Yoksa istem artırımı rastlantısal olarak mı gerçekleşir. Fiillerin sözlüksel isteminin söz dizimsel ve şekil bilgisel gerçekleşmesi bir istemli fiiller dışında tümüyle keyfidir. Buna delil olarak Türkçe fiillerin dört farklı mantıksal istem sınıfı olmasına karşın zorunlu 23 söz dizimsel gerçekleşmesinin, dolayısıyla 23 söz dizimsel istem sınıfının olması gösterilebilir (bk. Doğan, 2017). Bir istemli fiillerin sözlüksel isteminin her zaman cümlede yalın durum tamlayıcısıyla [kim] ve özne işlevinde gerçekleşen tek bir söz dizimsel yansıması vardır. Buna karşın diğer fiil sınıflarının tümüyle keyfi gerçekleşen farklı söz dizimsel istem kodlamaları söz konusudur. Örneğin (5a)'da bir istemli *pişmek* fiilinin Etkilenen rolünü yüklenmiş üyesi mecburen özneyi seçmiştir. Diğer taraftan *kırmak*, *tırmanmak*, *inmek* fiillerinin her biri de iki istemli olmasına karşın farklı söz dizimsel istem gerçekleştirmeleri vardır. (6a)'da [kim] tamlayıcısı ve [kimi] tamlayıcısı için birer söz dizimsel boşluk açan *kırmak* fiilinin birinci öncelikli istemi özne, ikinci öncelikli istemi ise nesne görevinde gerçekleşmiştir. *tırmanmak* ve *inmek* fiillerinin ikinci istemi ise [kime] ve [kimden] tamlayıcılarıyla tümleç olarak gerçekleşmiştir (9a-10a).

6a) Ali_[EDEN] bardağı_[ETKİLENEN] kır-dı.
[kim]_{ÖZNE} [kimi]_{NESNE}

9a) Cocuk_[EDEN] ağaçtan_[KAYNAK] in-di.
[kim]_{ÖZNE} [kimden]_{TÜMLEÇ}

10a) Sporcu_[EDEN] dağa_[HEDEF] tırman-dı.
[kim]_{ÖZNE} [kime]_{TÜMLEÇ}

Fiillerin sözlüksel isteminin keyfi söz dizimsel gerçekleştirmeleri varken istem değiştiriminin doğurduğu dil bilgisel istemin birtakım dil bilimsel hiyerarşilere göre gerçekleştiği söylenebilir. Fiillerin şekil bilgisel süreçlerinden kaynaklanan dil bilgisel isteminin söz dizimsel (istem) gerçekleşmesinde dil bilgisel işlevler hiyerarşisinin, anlam bilimsel (istem) gerçekleşmesinde ise özne seçme hiyerarşisinin etkili olduğu görülür. Dil bilgisel işlevler açısından öznenin nesneden, nesnenin dolaylı nesneden, dolaylı nesnenin de diğer edat ekli ve zarflık öğelerden daha öncelikli olduğu kabul edilir. Bu, dil bilgisel işlevlerin *özne > nesne > dolaylı nesne > diğerleri* şeklinde ifade edilebilecek hiyerarşik bir yapısının olduğu anlamına gelir. Fiilin istem artırma kategorisiyle oluşmuş dil bilgisel istemin söz dizimsel gerçekleşmesi dil bilgisel işlevler hiyerarşisiyle paralel seyrederek. Sözlüksel istemi iki (2) olan *kırmak* fiilinin ettirgenleştirilmesi fiilin istemini +1 oranında artırmış ve söz diziminde tümleç işlevinde olan [kime] tamlayıcısının eklenmesine neden olmuştur (6b). Yine sözlüksel istemi iki (2) olan *inmek* fiilinin ettirgenleştirilmesi de fiilin sözlüksel istemini +1 oranında artırmış ancak diğerinden farklı olarak nesne işlevinde [kimi] tamlayıcısının eklenmesine yol açmıştır (9b). Fiilin isteminin artırılmasıyla söz dizimine (6b)'de tümlecin, (9b)'de ise nesnenin eklenmesi dil bilgisel işlevler hiyerarşisinden kaynaklanan bir sonuçtur. Ettirgenleştirmeye istemi artırılan fiilin yeni üyesi cümleye özne kapısından giriş yapmak zorundadır. Bu, yeni katılan mantıksal ve söz dizimsel üyenin her zaman özneye yerleşeceği anlamına gelir. (9b)'nin ettirgenleştirilmesiyle cümleye katılan yeni üye özne konumunu işgal etmiş, daha önce özneyi seçmiş üyeyi öznenin ikinci öncelikli olan nesne işlevini üstlenmeye zorlamıştır. (6b)'de ettirgenleştirmeye cümleye katılan yeni üye özneyi işgal etmiş, daha önce özneyi seçen üyeyi de nesnenin yeri boş olmadığı için hiyerarşide nesneden sonra gelen dolaylı tümleç işlevini üstlenmeye mecbur kılmıştır.

6b) Çocuk_[TETİKLEYİCİ] Ali'ye_[EDEN] bardağı_[ETKİLENEN] kır-dır-dı.
[kim]ÖZNE [kimi]NESNE [kime]TÜMLEÇ

9b) Bahçıvan_[TETİKLEYİCİ] çocuğu_[EDEN] ağaçtan_[KAYNAK] in-dir-di.
[kim]ÖZNE [kimi]NESNE [kime]TÜMLEÇ

İstem değiştirimi sadece dil bilgisel işlevler hiyerarşisine göre değil aynı zamanda *anlam bilimsel rol hiyerarşisi* adı da verilebilecek özne seçme hiyerarşisine göre de gerçekleşir (bk Doğan, 2015). Fiillerin üyeleri belirli anlam bilimsel roller yüklenirler. Özne seçme hiyerarşisinin fiilin hem sözlüksel isteminin hem de dil bilgisel isteminin gerçekleşmesinde etkili olduğu söylenebilir. Dil biliminde en önemli ve öncelikli rolün özneyi seçtiği ve özne olarak gerçekleştiği kabul edilir. Bu, “yeni üye özne kapısından cümleye giriş yapar” kuralıyla da örtüşür. Bir istemli fiillerin sadece bir anlam bilimsel rolü ya da istemi olacağı için o her durumda özne olarak gerçekleşecektir. Fiilin iki ya da daha fazla mantıksal isteminin olması durumunda ise hiyerarşide öncelikli anlam bilimsel rolleri yüklenenlerin özneyi öncelikli seçtiği kabul edilir. Türkçede anlam bilimsel rol ya da özne seçme hiyerarşisinin *Tetikleyici/ Güç/ Sebep > Eden > Araç > Deneyimci/ Faydalanan/ Alıcı > Etkilenen > Konu/ Uyarıcı/ Bilişsel İçerik > Süreç > Hedef/ Kaynak/ Yer/ Güzergâh* şeklinde olduğu söylenebilir (bk. Doğan, 2015)⁷. Buna göre fiilin anlam bilimsel istem yapısındaki rollerden hangisi hiyerarşide öncelikli ise cümlede onun özneyi seçmesi beklenir. Örneğin *kırmak* fiilinin birinci istemi Eden, ikinci isteminin ise Etkilenen rolünü yüklediğini, dolayısıyla *kırmak* fiilinin anlam bilimsel istem ya da rol yapısının [Eden + Etkilenen] şeklinde olduğu söylenebilir. Eden, anlam bilimsel rol hiyerarşisinde en öncelikli ve rütbeli olduğu için özneyi öncelikle seçmiştir (6a). *kırmak* fiilinin anlam bilimsel rollerinden Etkilenen hiyerarşide Eden rolünden sonra geldiği için paralel biçimde dil bilgisel işlevler hiyerarşisiyle ikinci öncelikli olan nesneyi seçmiştir.

6a) Ali_[EDEN] bardağı_[ETKİLENEN] kırdı.
[kim]ÖZNE [kimi]NESNE

Özne seçme hiyerarşisi fiilin sadece sözlüksel isteminin değil dil bilgisel isteminin gerçekleşmesinde de etkilidir. Cümleye özne kapısından giriş yapan yeni üye fiilin hem anlam bilimsel hem de söz dizimsel istem yapısını söz konusu dil bilimsel hiyerarşilere uygun biçimde değiştirir. Örneğin (6a)'da *kırmak* fiilinin anlam bilimsel rol ya da istem yapısı [Eden + Etkilenen] şeklindedir ve bunlar özne ve nesne olarak gerçekleşmiştir. Fiilin ettirgenleştirilmesi durumunda cümleye katılacak yeni üye anlam bilimsel rol hiyerarşisinde Edenden daha rütbeli rolü özne seçmek zorundadır. Hiyerarşide Edenden daha kıdemli rol ise Tetikleyicidir. Ettirgenleştirmenin kattığı yeni üyenin en rütbeli ve öncelikli rolü yüklenerek özneyi seçmesi daha önce fiilin sözlüksel istemine göre Eden rolünü yüklenerek özneyi seçen üyeyi yerinden eder. Tetikleyicinin özneyi seçmesi yerinden olan Eden başka bir dil bilgisel işlev seçmesini gerektirir. Eden seçeceği dil bilgisel işlev ise ettirgenleştirmeye cümlede açılan söz dizimsel boşluk olacaktır. Ettirgenleştirme [kime] tamlayıcısının tümleç işlevinde gerçekleşeceği söz dizimsel bir boşluk açar, yerinden edilen Eden de mecburen bu söz dizimsel konuma yerleşir (6b). Bu durumda Edenin söz dizimsel konumunun dil bilgisel işlevler hiyerarşisinde Etkilenenin bulunduğu konumdan bile daha düşük olduğu görülür. Bu, Edeni önemsizleştirmiş ve cümlelerin anlamına zarar vermeden söz diziminden silinebilmesine yol açmıştır.

⁷ Bu hiyerarşi Doğan, 2015'te ortaya konulan özne seçme hiyerarşisinin revize edilmiş biçimidir.

- 6b) Çocuk_[TETİKLEYİCİ] Ali'ye_[EDEN] bardağı_[ETKİLENEN] kır-dır-dı.
 [kim]_{ÖZNE} [kimi]_{NESNE} [kime]_{TÜMLEÇ}

Ettirgenleştirmenin neden olduğu istem değiştirimi fiile ve fiilin istem sınıfına bağlı olarak değişir. Bu, istem değiştiriminin ettirgenleştirme biçimleri ve istem sınıfları açısından ayrı ayrı incelemesini gerektirir.

4. Şekil Bilgisel Ettirgenlikten Kaynaklanan İstem Değişirimi

Şekil bilgisel ettirgenliğin istem artırma, istem düzenleme, istem tanımlama olmak üzere üç farklı istem değişikliğine yol açtığı söylenebilir.

4.1. İstem Artıran Şekil Bilgisel Ettirgenlik

4.1.1. Bir İstemli Fiillerin Ettirgenleştirilmesi

İlkesel olarak fiil birden fazla ettirgenlik biçim birimi alabilir ve her ettirgenlik fiilin istemine +1 üye ekler. Fiil kaç ettirgen biçim birimiyle teşkil edildiyse fiilin çekirdek istemine ek olarak o sayıda dil bilgisel istemin eklendiği söylenebilir. Fiiller ikiden fazla ettirgenlik biçim birimiyle teşkil edilebilmesine karşın fiilin sözlüksel ve dil bilgisel isteminin tamamının söz dizimsel gerçekleşmesi fiillerin azami söz dizimsel istem kapasitesini aşamaz. Türkçe fiillerin sözlüksel istemi açısından en fazla dört (4) istemli olması, azami söz dizimsel istem kapasitesinin de en fazla dört (4) olduğu anlamına gelir. Bu, bir (1) istemli fiillerin üst üste üç ettirgenlik biçim birimi alması durumunda isteminin her zaman +3 oranında artabileceği anlamına gelmez. Bir istemli fiillerin ettirgenleştirilmesiyle derecesine bağlı olarak fiilin sözlüksel isteminin üzerine +1 ve +2 oranında dil bilgisel istem rahatlıkla eklenebilir. (5b)'de birinci ettirgenlikle *pişmek* fiilinin istemi +1 artırılmıştır. (5c)'de ikinci ettirgenlik fiilin istemini tekrar +1 daha artırmıştır. *pişmek* fiili üçüncü ettirgenlikle genişletilebilir. Üçüncü ettirgenlik, azami söz dizimsel istem kapasitesi aşılmadığı hâlde cümlelerin söz dizimsel istemini artırmaz. Bu, Türkçe söz diziminin aynı tamlayıcının, dolayısıyla aynı türden iki tümlecin birlikte gerçekleşmesini kısıtladığı anlamına gelir. Ancak bundan üçüncü ettirgenliğin istem değişikliğine yol açmadığı anlaşılmalıdır. Fiilin anlam bilimsel istemi birinci ettirgenlikle Eden rolünün, ikinci ettirgenlikle Tetikleyici rolünün, üçüncü ettirgenlikle ise Zorlayıcı rolünün katılmasıyla artırılır ancak sadece birinci ve ikinci ettirgenliğin neden olduğu istem artırımı söz dizimine yansımıştır (5b-c). Üçüncü ettirgenliğin Zorlayıcı rolünde kattığı üçüncü istem bir tamlayıcı olarak özne kapısından giriş yaptığında kendisinden düşük rütbeli anlam bilimsel rolleri dil bilgisel işlevler hiyerarşisini takip edecek biçimde birer basamak iter. Bu, Tetikleyici ve Eden rollerinin söz diziminde aynı tamlayıcıyla gerçekleşmesine neden olur. Türkçe, söz diziminde çift nesneye izin vermediği gibi anlamsal rol karmaşasına meydan verecek durumlarda aynı türden çift tümlece de izin vermez, aksi durumda cümle dil bilgisel olmaktan çıkar (5d). Türkçe söz dizimi bu durumda aynı türden tümleçlerin birini söz diziminden atar. Aynı türden tümleçlerden hangisinin atılacağını tümleçlerin yüklendiği rollerin rütbesi belirler. (5d)'de Tetikleyici ve Eden rolünü yüklenmiş aynı türden iki tümleç vardır. Bu durumda Eden rolünü yüklenmiş tümleç söz diziminden düşer (5e). Söz konusu incelemeyi hareketle fiilin üçüncü ettirgenlikle genişletildiği (5f)'nin de dil bilgisel olmadığı, *piş-ir-t-* ile *piş-ir-t-tir-* fiillerinin aynı dil bilgisel anlamları taşımadığı, dolayısıyla (5c) ile (5f)'nin eş anlamlı olmadığı rahatlıkla söylenebilir.

- 5b) Aşçı_[EDEN] yemeği_[ETKİLENEN] piş-ir-di
 [kim]_{ÖZNE} [kimi]_{NESNE}

- 5c) Ahmet_[TETİKLEYİCİ] aşçıya_[EDEN] yemeği_[ETKİLENEN] piş-ir-t-ti.
 [kim]_{ÖZNE} [kime]_{TÜMLEÇ} [kimi]_{NESNE}

- 5d) *Müdür_[ZORLAYICI] Ahmet'e_[TETİKLEYİCİ] yemeği_[ETKİLENEN] aşçıya_[EDEN] piş-ir-t-tir-di.
 [kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ [kimi]NESNE [kime]TÜMLEÇ
- 5e) Müdür_[ZORLAYICI] Ahmet'e_[TETİKLEYİCİ] yemeği_[ETKİLENEN] piş-ir-t-tir-di.
 [kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ [kimi]NESNE
- 5f) *Müdür_[ZORLAYICI] aşçıya_[EDEN] yemeği_[ETKİLENEN] piş-ir-t-tir-di.
 [kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ [kimi]NESNE

Bununla birlikte bir istemli fiiller aynı ettirgenleştirme olanaklarına sahip değildir. Bir istemli her fiil şekil bilgisel ettirgenlikle ettirgenleştirilemez. Bunun sebebi, bir istemli fiilin üyesinin yüklendiği anlam bilimsel rolün özne seçme hiyerarşisindeki rütbesidir. Eğer fiil hiyerarşide yüksek rütbeli bir rolü özne seçmişse o yerinden edilemeyeceği için şekil bilgisel ettirgenleştirme imkânsızlaşır. Özneyi farklı rütbeli anlam bilimsel rollerin seçmesi bir istemli fiillerin ettirgenleştirme biçimlerinin farklı olmasına yol açar. Şekil bilgisel ettirgenliğin neden olduğu istem artırımının her zaman dil bilgisel hiyerarşiye göre gerçekleştiği söylenebilir. *pişmek ve doğmak* fiillerinin ikisi de mantıksal açıdan bir istemlidir. Bu fiillerin çekirdek isteminin söz dizimsel gerçekleştirmeleri de aynıdır. *doğmak* fiilinin üyesi *Güç* anlam bilimsel rolünü (11a); *pişmek* fiilinin üyesi ise Etkilenen rolünü yüklenerek özneyi seçmiştir. Güç özne seçme hiyerarşisinde Tetikleyici ile aynı rütbeyi paylaşır. Güç dışında başka bir rolün özneyi seçmemesi *doğmak* fiilinin şekil bilgisel ettirgenlikle ettirgenleştirilememesine, dolayısıyla isteminin artırılmamasına yol açmış (11a), buna karşın *pişmek* fiili rahatlıkla ettirgenleştirilmiş ve istemi artırılmıştır.

- 11a) Güneş_[GÜÇ] doğdu.
 [kim]ÖZNE
- 11a) *Dünyanın dönüşü_[GÜÇ] Güneş_[GÜÇ] doğ-ur-du.
 [kim]ÖZNE [kimi]NESNE
- 5a) Yemek_[ETKİLENEN] pişti.
 [kim]ÖZNE
- 5b) Aşçı_[EDEN] yemeği_[ETKİLENEN] piş-ir-di
 [kim]ÖZNE [kimi]NESNE

4.1.2. İki İstemli Fiillerin Ettirgenleştirilmesi

İki istemli fiillerin birinci ettirgenlikle ettirgenleştirilmesi fiilin sözlüksel isteminin söz dizimsel gerçekleşmesine bağlı olarak +1 oranında istem artırımına yol açar. İstem artırımının cümleye hangi söz dizimsel istemle yansıtacağı ise fiilin ettirgenleştirilmeden önceki sözlüksel isteminin söz dizimsel gerçekleşmesine bağlıdır. Birinci ettirgenlik dil bilgisel işlevler hiyerarşisine göre (6b)'de [kime] tamlayıcısının, (9b) ve (10b)'de ise [kimi] tamlayıcısının cümleye eklenmesine yol açmıştır. Tetikleyici, özne seçme hiyerarşisi açısından Eden rolünden daha rütbeli olduğu için özneyi seçerek fiilin anlam bilimsel istem yapısına katılmış, birinci ettirgenlikle yerinden olan Eden ise söz diziminde açılan boşluklara yerleşerek tümleç ve nesne olarak gerçekleşmiştir.

- 6a) Ali_[EDEN] bardağı_[ETKİLENEN] kırdı.
 [kim]ÖZNE [kimi]NESNE
- 6b) Ahmet_[TETİKLEYİCİ] Ali'ye_[EDEN] bardağı_[ETKİLENEN] kır-dır-dı.
 [kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ [kimi]NESNE
- 9a) Çocuk_[EDEN] ağaçtan_[KAYNAK] atladı.
 [kim]ÖZNE [kimden]TÜMLEÇ

9b) Bahçivan_[TETİKLEYİCİ] çocuğu_[EDEN] ağaçtan_[KAYNAK] in-dir-di.
[kim]ÖZNE [kimi]NESNE [kimden]TÜMLEÇ

10a) Sporcu_[EDEN] dağa_[HEDEF] tırmadı.
[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ

10b) Antrenör_[TETİKLEYİCİ] sporcuu_[EDEN] dağa_[HEDEF] tırman-dır-dı.
[kim]ÖZNE [kimi]NESNE [kime]TÜMLEÇ

İki istemli fiillerin ikinci ettirgenlikle ettirgenleştirilmesi bir istemli fiillerin aksine bazı fiillerin söz dizimsel istemini +2 oranında artırmaz. İkinci ettirgenliğin iki (2) sözlüksel istemi olan fiillere +2 oranında dil bilgisel istem eklemesi onların söz dizimsel ve anlam bilimsel istemlerinin çakışmasına ve aynı durum ekli iki tümleçle gerçekleşmesine yol açar. Bu, dil bilgisel olmayan bir durumu ortaya çıkarır (6c). Türkçe söz dizimi aynı türden iki tümlece izin vermediğinden dil bilgisel istemlerden biri söz diziminde kodlanmaz ya da silinir (6e-f). Türkçe söz diziminde aynı türden iki tümleç rol çatışmasını önleyecek ancak farklı canlılık özelliklerine bağlı olarak gerçekleşebilir. (6c)'nin [kime] tamlayıcılarının ikisinin de *insan* ve *canlı* nitelikleri varken (10c)'nin birinin canlı diğeri cansız nitelikli olduğu görülür. Ancak bu tür kullanımların her ne kadar dil bilgisel açıdan mümkün olsa bile hâlâ pek doğal olmadığı söylenebilir.

6c) *Murat_[ZORLAYICI] Ahmet'e_[TETİKLEYİCİ] Ali'ye_[EDEN] bardağı_[ETKİLENEN] kır-dır-t-tı.
[kim]ÖZNE [kimi]NESNE [kime]TÜMLEÇ [kimi]NESNE

6e) Murat_[ZORLAYICI] Ahmet'e_[TETİKLEYİCİ] bardağı_[ETKİLENEN] kır-dır-t-tı.
[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ [kimi]NESNE

6f) Murat_[ZORLAYICI] Ayşe'ye_[EDEN] bardağı_[ETKİLENEN] kır-dır-t-tı.
[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ [kimi]NESNE

10c) ?Başkan_[ZORLAYICI] antrenöre_[TETİKLEYİCİ] sporcuu_[EDEN] dağa_[HEDEF] tırman-dır-t-tı.
[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ [kimi]NESNE [kimi]NESNE

Türkçe söz diziminin aynı canlılık nitelikleri olan aynı türden iki tümlecin aynı cümlede kodlanmasına izin vermemesi ikinci ettirgenliğin bu türden fiillerin isteminde bir değiştirmeye yol açmadığı anlamına gelmez. İkinci ettirgenlik *kırmak* tipi fiillerin söz dizimsel isteminde bir artırıma yol açmasa da fiilin anlam bilimsel istemini yeniden düzenleyerek roller arasında farklı ilişkilerin oluşmasına yol açar. İkinci ettirgenlik Zorlayıcı rolünün özne kapısından giriş yapmasını ve kendinden daha düşük rütbeli olan Tetikleyicinin yerinden olmasını sağlar. Bu durumda Tetikleyici de kendinden daha düşük rütbeli olan Edeni yerinden eder, Eden diğer rollerle aynı dil bilgisel işlevleri seçemeyeceğinden cümleye *ekleni* (adjunct) yoluyla katılır (6d). Aksi durumda cümle dil bilgisel olmaktan çıkar (6c). Ekleni ise zarflık bir unsur olduğu için cümleden rahatlıkla silinebilir (6e). Diğer taraftan ikinci ettirgenlik Tetikleyicinin cümleden silindiği, Edenin [kime] tamlayıcısıyla gerçekleştiği durumları ortaya çıkarabilir (6f). Birinci ve ikinci ettirgenliğin yol açtığı istem değiştirmesinin söz dizimsel istem kodlaması (6b), (6e) ve (6f)'de görülebileceği üzere aynı olabilir. Bu, bağlamdan bağımsız değerlendirildiğinde onların cümle anlamı belirsizliklerini ortaya çıkardığını gösterir. Oysa (6b), (6e) ve (6f)'nin farklı anlam bilimsel rollerinin, dolayısıyla farklı dil bilgisel anlamlarının olduğu rahatlıkla söylenebilir. Ettirgenleştirmenin fiilin söz dizimsel istemini artırmadığı ancak anlam bilimsel isteminde değiştirmelerin söz konusu olduğu bu gibi durumlar istem tanımlama kategorisi içinde ayrıca değerlendirilecektir.

- 6d) Murat_[ZORLAYICI] Ahmet'e_[TETİKLEYİCİ] bardağı_[ETKİLENEN] Ayşe vasıtasıyla kır-dır-t-tı.
 [kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ [kimi]NESNE [EÖ]TÜMLEÇ
- 6e) Murat_[ZORLAYICI] Ahmet'e_[TETİKLEYİCİ] bardağı_[ETKİLENEN] kır-dır-t-tı.
 [kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ [kimi]NESNE
- 6f) Murat_[ZORLAYICI] Ayşe'ye_[EDEN] bardağı_[ETKİLENEN] kır-dır-t-tı.
 [kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ [kimi]NESNE

İkinci ettirgenlik söz dizimsel ve anlam bilimsel istem çatışmadığında ve azami istem kapasitesi müsait olduğunda *kırmak* tipi iki istemli fiillerin aksine kimi fiil sınıflarının istemini +2 oranında rahatlıkla artırabilir. İkinci ettirgenliğin kattığı ikinci dil bilgisel istem söz diziminde [kime] tamlayıcısıyla hiçbir sınırlandırma olmadan rahatlıkla kodlanabilir (9c). Kimi zaman *indirmek* ve *indirtmek* fiil şekilleri aynı söz dizimsel istem kodlamasıyla gerçekleşebilir (9b-9d). Ancak bu onların aynı dil bilgisel anlamları olduğu anlamına gelmez.

- 9a) Cocuk_[EDEN] ağaçtan_[KAYNAK] in-di.
 [kim]ÖZNE [kimden]TÜMLEÇ
- 9b) Bahçıvan_[TETİKLEYİCİ] cocuğu_[EDEN] ağaçtan_[KAYNAK] in-dir-di.
 [kim]ÖZNE [kimi]NESNE [kimden]TÜMLEÇ
- 9c) Kâhya_[ZORLAYICI] cocuğu_[EDEN] bahçıvana_[TETİKLEYİCİ] ağaçtan_[KAYNAK] in-dir-t-ti.
 [kim]ÖZNE [kimi]NESNE [kime]TÜMLEÇ [kimden]TÜMLEÇ
- 9d) Kâhya_[ZORLAYICI] cocuğu_[EDEN] ağaçtan_[KAYNAK] in-dir-t-ti.
 [kim]ÖZNE [kimi]NESNE [kimden]TÜMLEÇ

4.1.3. Üç İstemli Fiillerin Ettirgenleştirilmesi

Üç istemli fiiller de birinci ve ikinci ettirgenlikle ettirgenleştirilebilir. Bu, kimi üç istemli fiil sınıflarının söz dizimsel istemini artırmazken kimi fiil sınıflarının istemini söz diziminde +1 oranında artırır. Şekil bilgisel ettirgenliğin söz dizimine istem artırımıyla yansıyor yansımayacağını fiilin sözlüksel isteminin söz dizimsel kodlaması belirler. Üç istemli fiillerin farklı söz dizimsel gerçekleştirmeleri vardır. (11a)'da *vermek* fiilinin sözlüksel istemi söz diziminde [kim], [kimi] ve [kime] tamlayıcılarıyla gerçekleşmiştir. *vermek* fiilinin ettirgenleştirilmesiyle fiilin istemi +1 oranında artırılabilir ve Tetikleyici özne kapısından söz dizimine giriş yapabilir. Yerinden olan Eden cümlede Hedef ile aynı tamlayıcıyı paylaşmak zorunda kalır. Bu, aynı türden iki tümlecin aynı cümlede gerçekleşmesine yol açar (11b). Ancak Türkçe söz dizimi anlam belirsizliğine yol açtığından aynı nitelikte aynı türden tümlecin aynı cümlede gerçekleşmesine izin vermez (11c), aksi durumda cümle dil bilgisel olmaktan çıkar (11b). Bu, üç istemli fiillerde şekil bilgisel ettirgenliğin yol açtığı istem değişiriminin her zaman söz dizimsel isteme yansımadığını gösterir. Bu durumun bağlam göz ardı edildiğinde cümle anlam belirsizliğine sebep olduğu söylenebilir (11c). Anlam bilimsel rol betimlemesi dikkate alınmadığında (11c)'de "Murat'a" ögesinin Hedef mi Eden mi olduğu belli değildir. Bu belirsizlik nispeten Eden rolünü yüklenmiş [kime] tamlayıcısının edat öbeği [EÖ] işlevinde eklenti olarak gerçekleşmesiyle aşılabilir (11d). Ancak bunun dil bilimsel ve yaygın bir kullanım olduğu pek söylenemez.

- 11a) Murat_[EDEN] kitabı_[KONU] Ali'ye_[HEDEF] ver-di.
 [kim]ÖZNE [kimi]NESNE [kime]TÜMLEÇ
- 11b) *Öğretmen_[TETİKLEYİCİ] Murat'a_[EDEN] kitabı_[KONU] Ali'ye_[HEDEF] ver-dir-di.
 [kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ [kimi]NESNE [kime]TÜMLEÇ

- 11c) Öğretmen_[TETİKLEYİCİ] Murat'a_[EDEN] kitabı_[KONU] ver-dir-di.
[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ [kimi]NESNE
- 11d) ?Öğretmen_[TETİKLEYİCİ] kitabı_[KONU] Ali'ye_[HEDEF] Murat aracılığıyla_[EDEN] ver-dir-di.
[kim]ÖZNE [kimi]NESNE [kime]TÜMLEÇ [EÖ]TÜMLEÇ

İkinci ettirgenliğin her ne kadar söz dizimine yansımaya da fiilin istemini +2 oranında artırdığı söylenebilir. İkinci ettirgenlik Zorlayıcı rolünün özne kapısından cümleye giriş yapmasını sağlar. Bu, daha önce özneyi işgal eden Tetikleyicinin yönelme tümleciyle gerçekleşmesine ve daha önce yönelme tümlecini seçen Tetikleyicinin ise cümleden silinmesine yol açar (11e). Şekil bilgisel ettirgenliğin cümleye kattığı bütün dil bilgisel istemlerin gerçekleşmesi tümleç olarak gerçekleşmesi cümleyi dil bilgisel olmaktan çıkarır (11f).

- 11e) Müdür_[ZORLAYICI] öğretmene_[TETİKLEYİCİ] kitabı_[KONU] ver-dir-t-ti.
[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ [kimi]NESNE
- 11f) *Müdür_[ZORLAYICI] öğretmene_[TETİKLEYİCİ] Murat'a_[EDEN] kitabı_[KONU] Ali'ye_[HEDEF] ver-dir-t-ti.
[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ [kime]TÜMLEÇ [kimi]NESNE [kime]TÜMLEÇ

İkinci ettirgenliğin anlam bilimsel rol betimlemesi dikkate alınmadığında cümlelerin anlamsal belirsizliğinin daha da arttığı söylenebilir. (11e)'de [kime] tamlayıcısının Hedef mi, Eden mi, Tetikleyici mi olduğu belli değildir. Bu cümleler hakkında farklı okumalar pekâlâ yapılabilir. Bu cümledeki belirsizlik ancak kullanıldığı bağlamda nispeten açıklığa kavuşur. Bununla birlikte bu *ver-*, *ver-dir-* ve *ver-dir-t-* fiil şekillerinin söz dizimsel istem gerçekleşmesi aynı olmasına karşın bu onların aynı istem bilgisine ve anlama sahip olduğu anlamına gelmez.

4.1.4. Dört İstemli Fiillerin Ettirgenleştirilmesi

Dört istemli fiillerin ettirgenleştirilmesi fiillerin istemini ancak +1 oranında artırır. (12a)'da birinci ettirgenlik dört istemli *taşımak* fiilinin istemini arttırmış, Tetikleyici böylece özne kapısından cümleye giriş yapmıştır. Tetikleyici özneyi seçince daha önce özneyi işgal eden Eden nesne konumu dolu olduğu için tümleç seçmek durumunda kalmıştır. Bu, cümlede aynı türden iki tümlecin gerçekleşmesine neden olmuştur (12b). Türkçe söz diziminde aynı türden tümleçlere izin verilmemesine karşın bu sınırlılık tümleçlerin farklı canlılık özellikleri olması dolayısıyla nispeten aşılmıştır. İkinci ve üçüncü ettirgenlik dört istemli fiillerin söz dizimsel istemini artırmaz. İstem artırımının üç istemli fiillerde olduğu gibi daha çok anlam bilimsel istem düzeyinde kaldığı söylenebilir.

- 12a) Hamal_[EDEN] bavulları_[KONU] arabadan_[KAYNAK] otele_[HEDEF] taşı-dı.
[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ [kimi]NESNE [kime]TÜMLEÇ
- 12b) Turgut_[TETİKLEYİCİ] hamala_[EDEN] bavulları_[KONU] arabadan_[KAYNAK] otele_[HEDEF] taşı-t-ti.
[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ [kimi]NESNE [kime]TÜMLEÇ [kime]TÜMLEÇ
- 12c) Müdür_[ZORLAYICI] Turgut'a_[TETİKLEYİCİ] bavulları_[KONU] arabadan_[KAYNAK] otele_[HEDEF] taşı-t-tir-dı.
[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ [kimi]NESNE [kimden]TÜMLEÇ [kime]TÜMLEÇ

4.2. İstem Düzenleyici Şekil Bilgisel Ettirgenlik

Şekil bilgisel ettirgenlik her zaman fiilin istemini artırmaz. Kimi fiil sınıflarının, çoğunlukla duygu fiillerinin ettirgenleştirilmesi fiilin söz dizimsel istemlerini yeniden düzenler ve cümledeki dil bilgisel işlevlerini ve ilişkilerini değiştirir. Şekil bilgisel ettirgenliğin duygu fiillerinin istemini artıramaması onların anlam bilimsel rollerinden kaynaklanır. Duygu fiillerinin anlam bilimsel rol yapısı çoğunlukla Deneyimci ve

Uyarıcı rollerinden oluşur (13a). Uyarıcı her ne kadar nesne ya da tümleç işlevinde gerçekleşse de duygusal tecrübenin sebep olanı durumundadır. Bu, Uyarıcının Tetikleyiciyle aynı nitelikleri paylaşması anlamına gelir. Sebep olan niteliğindeki rollerin özneyi seçmemesi ve nesne olarak geçmesi duygu fiillerinin bir özelliğidir ve özne seçme hiyerarşisine aykırıdır. Ancak bu, diğer dillerde de görülebilen duygu fiillerine has bir durumdur. Duygu fiillerinin sebep olanı yani Uyarıcı nesneyi seçse de ikinci bir sebep olanın cümleye katılmasına izin vermez. Şekil bilgisel ettirgenlik çatışmaya neden olacak ikinci bir sebep olan yerine eylemin asıl sebep olanını, yani Uyarıcıyı çaprazlama bir ilişkiyle özneyi seçmeye zorlar. Ettirgenleştirmeyle özneyi seçen Uyarıcı daha önce özneyi işgal eden Deneyimciyi yerinden eder ve nesneyi seçmeye zorlar. Böylece Deneyimci ve Uyarıcının cümledeki dil bilgisel işlevleri değiştirilmiş olur. (13b)'de görüldüğü üzere fiilin ne söz dizimsel isteminde bir artma ne de anlam bilimsel istemin niteliklerinde bir değişiklik vardır. Sadece söz dizimsel ve anlam bilimsel istemin dil bilgisel ilişkileri değişmiş, bir bakıma özne seçme ve dil bilgisel işlevler hiyerarşisine uygun bir düzenleme yapılmıştır. Önce yönelme durum ekli tümlecin ve onun yüklendiği Uyarıcının özneye yükselmesi sağlanmış, akabinde daha önce özneyi seçen Deneyimci dil bilgisel işlevler hiyerarşisinin gereği olarak nesne işlevinde gerçekleşmeye zorlanmıştır.

13a) Öğretmen_[DENEYİMCİ] Ali'ye_[UYARICI] kız-dı.
[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ

13b) Ali_[UYARICI] öğretmeni_[DENEYİMCİ] kız-dır-dı.
[kim]ÖZNE [kimi]NESNE

Türkçede nesne dışında özneye yükselemeyen tümleçler istem düzenleyici kategorilerle özne seçebilme gücüne kavuşur. (13b)'de yönelme durum ekli tümleç özneye yükselirken (14b)'de ayrılma durum ekli tümleç özneye yükseltilmiştir.

14a) Öğrenciler_[DENEYİMCİ] ders çalışmaktan_[UYARICI] bıktı.
[kim]ÖZNE [kimden]TÜMLEÇ

14b) Ders çalışmak_[UYARICI] öğrencileri_[DENEYİMCİ] bıktır-dı.
[kim]ÖZNE [kimi]NESNE

Duygu fiillerinin diğer fiil türlerinin aksine çoğunlukla ikinci ettirgenlikle ettirgenleştiremediği, dolayısıyla herhangi bir istem değişikliğine yol açmadığı, aksi durumda cümlelerin dil bilgisel olmaktan çıktığı ileri sürülebilir (14c).

14c) * Ders çalışmak_[UYARICI] öğrencileri_[DENEYİMCİ] bıktır-tı-tı.
[kim]ÖZNE [kimi]NESNE

Bazı fiillerin ettirgenlik biçimleriyle teşkil edilen şekillerinin söz dizimsel istem kodlamasının istem değişikliğiyle karıştırılmaması gerekir. Zannedildiği gibi (15b) cümlesi (15a)'nın ettirgen biçimi değildir (Aydın Özkan, 2017). Ettirgenlik biçim birimiyle teşkil edilen *düşündür-* fiilinin Deneyimci+İçerik şeklindeki anlam bilimsel istem yapısı Uyarıcı+Deneyimci şekline dönüşmüştür. Ancak ettirgenlik dil bilgisel bir anlam türettiğinden fiilin üyelerinin anlam bilimsel tabiatını yani rolünü değiştiremez. Eğer fiilim sözlüksel isteminin anlam bilimsel rol yapısı değiştiriyorsa ettirgenlik biçim biriminin yeni bir sözlüksel birim yani anlam türettiği söylenebilir, yeni sözlüksel birimler ise şekil bilgisel süreçlerle değil anlamsal süreçlerle sağlanır. Zira idrak fiilleri, düzenli ettirgenleştirme biçimleriyle ettirgenleştirilebilir (16b). İstemi yeniden düzenleme kategorisinin daha çok duygu fiillerinin ettirgenleştirilmesi durumunda ortaya çıktığı söylenebilir.

- 15a) Ali_[DENEYİMCİ] Ayşe'yi_[İÇERİK] düşünüyor.
[kim]_{ÖZNE} [kimi]_{NESNE}
- 15b) Ayşe_[UYARICI] Ali'yi_[DENEYİMCİ] düşündür-üyor.
[kim]_{ÖZNE} [kimi]_{NESNE}
- 16a) Yaşlı adam_[DENEYİMCİ] adresini_[İÇERİK] hatırlayamadı.
[kim]_{ÖZNE} [kimi]_{NESNE}
- 16b) Ali_[UYARICI] yaşlı adama_[DENEYİMCİ] adresini_[İÇERİK] hatırla-t-tı.
[kim]_{ÖZNE} [kime]_{TÜMLEÇ} [kimi]_{NESNE}

4.3. Hem İstem Artırıcı Hem İstem Düzenleyici Şekil Bilgisel Ettirgenlik

Şekil bilgisel ettirgenlik yukarıda istem düzenleme kategorisinde görüldüğü üzere her fiilin isteminde düzenli bir istem artırımına yol açmaz. Özellikle duygu fiillerinin buna karşı koyduğu rahatlıkla söylenebilir. Örneğin “aşık olmak” anlamıyla *sevmek* fiili düzenli ettirgenleştirme süreçleriyle ettirgenleştirildiğinde dil bilgisel olmayan bir durum ortaya çıkar (17b). Duygu fiillerinin ettirgenleştirilmesi çoğunlukla fiilin istemini yeniden düzenlemesine karşın bazı duygu fiillerinin ettirgenleştirilmesi fiilin istemleri arasında hem yeniden düzenlemeye yapmakta hem de fiilin istemini eş göndergesel olarak artırmaktadır. Bunun Türkçeye özgü bir istem değiştirim türü olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Eş göndergesel işaretleyici söz diziminde [kimi] tamlayıcısıyla gerçekleşen *kendi* dönüşlülük zamiridir. *sevmek* fiilinin ettirgenleştirilmesiyle özneyi seçen Uyarıcı söz dizimindeki yerini nesne işlevindeki dönüşlülük zamirine bırakır. Nesnenin yüklendiği rolle özneyi seçen rol eş göndergeseldir, yani aynı rolü seçmişlerdir. Buna karşın özneyi seçen Uyarıcının nispeten kimlik değiştirdiği söylenebilir. Eylemin başlatıcısı ya da sebep olanı olmakla birlikte özneyi seçen Uyarıcıyı ettirgenleştirmeye dışarıdan eklenen bir rol yani Tetikleyici olarak görmek pek mümkün değildir. Şekil bilgisel ettirgenliğin duygu fiillerinden bir anlamda dönüşlü fiiller türettiği söylenebilir (17c).

- 17a) Ali_[DENEYİMCİ] Ayşe'yi_[UYARICI] sev-iyor.
[kim]_{ÖZNE} [kimi]_{NESNE}
- 17b) *Ahmet_[TETİKLEYİCİ] Ali'ye_[DENEYİMCİ] Ayşe'yi_[UYARICI] sev-dir-iyor.
[kim]_{ÖZNE} [kime]_{TÜMLEÇ} [kimi]_{NESNE}
- 17c) Ayşe_[UYARICI] kendini_[UYARICI] Ali'ye_[DENEYİMCİ] sev-dir-ir.
[kim]_{ÖZNE} [kimi]_{NESNE} [kime]_{TÜMLEÇ}

Bu kategoride yer alan duygu fiillerinin bir kısmı tekrar ikinci ettirgenlikle genişletilebilir. Örneğin *bıktır-* fiili ikinci ettirgenlik biçimiriyle türetilmezken *sevdire-* fiili buna izin verir. Buna karşın ikinci ettirgenliğin genellikle duygu fiillerinin istemini tekrar artıramadığı ancak özneyi seçen rolün kimliğinde değişikliğe yol açtığı görülür. Daha önce özneyi seçen rolün ikinci ettirgenlikle Tetikleyiciye dönüştüğü ileri sürülebilir (17d)

- 14c) *Ders çalışmak_[UYARICI] öğrencileri_[DENEYİMCİ] bıktır-t-tı.
[kim]_{ÖZNE} [kimi]_{NESNE}
- 17d) Ayşe_[TETİKLEYİCİ] kendini_[UYARICI] Ali'ye_[DENEYİMCİ] sev-dir-t-ir.
[kim]_{ÖZNE} [kime]_{TÜMLEÇ} [kimi]_{NESNE}

Duygu fiillerinin ettirgenleştirilmesi durumunda tek bir söz dizimsel davranışının olmadığı genel olarak farklı davranışlar sergilediği söylenebilir. (18b)'de

sevmek duygu fiilinin farklı anlamları söz konusu olduğunda istem artırımıyla da ettirgenleştirilebildiği görülür.

18b) Sevket bey_[DENEYİMCİ] operayı_[UAYRICI] sev-iyor.
[kim]ÖZNE [kimi]NESNE

18b) Neşet Abi_[TETİKLEYİCİ] Sevket beye_[DENEYİMCİ] operayı_[UAYRICI] sev-dir-di.
[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ [kimi]NESNE

4.4. İstem Tanımlayıcı Şekil Bilgisel Ettirgenlik

İstem tanımlama kategorisi diğer kategorilerle özellikle istem azaltma ve düzenleme kategorisiyle yakından ilgilidir. Bu anlamda daha çok dönüşlülük ve işteş görünüşlü fiillerde ortaya çıkan istem değişirimi türüdür. İstem tanımlama, şekil bilgisel süreçlerin söz diziminde herhangi bir boşluk açmadığı ancak ya bir tamlayıcının birden fazla anlam bilimsel rolü yüklenmeye zorlandığı ya da bir rolün birden fazla tamlayıcıyla işaretlendiği istem değişirimi türüdür. Bu durumun en iyi örnekleri işteş, dönüşlü ya da orta çatı fiillerinde görülür. Örneğin iki istemli *kucaklamak* fiili söz diziminde [kim] ve [kimi] tamlayıcılarıyla, sırasıyla Eden ve Etkilenen rolleriyle gerçekleşmiştir. Fiilin işteş biçiminin ise tek bir söz dizimsel istemle, sadece özneyle gerçekleştiği görülür. Bu anlamda fiilin işteş biçiminin istem azaltan bir kategori olduğu söylenebilir ancak istem azaltmanın sadece söz dizimsel boyutta olduğu, anlam bilimsel rollerin esasında tek bir söz dizimsel üyeye temsil edildiği söylenebilir. (19b)'de öznenin hem Eden hem de Etkilenen tarafından seçildiği görülür. (19c-d)'de *birbiri* anaforunun aynı rolleri temsil etmesi bu yargıyı doğrular niteliktedir.

19a) Ayşe_[EDEN] sahilde Zeynep'i_[ETKİLENEN] kucakla-dı.
[kim]ÖZNE [kimi]NESNE

19b) Ayşe ile Zeynep_[EDEN/ ETKİLENEN] kucakla-ş-tı.
[kim]ÖZNE

19c) Ayşe ile Zeynep_[EDEN] birbirini_[EDEN/ ETKİLENEN] kucakla-dı.
[kim]ÖZNE [kimi]NESNE

19d) Ayşe ile Zeynep_[EDEN/ ETKİLENEN] birbiriyle_[EDEN/ ETKİLENEN] kucakla-ş-tı.
[kim]ÖZNE [kimle]TÜMLEÇ

Şekil bilgisel ettirgenliğin de kimi durumlarda özellikle azami söz dizimsel istem kapasitesinin üye artırımına izin vermediği durumlarda istem azaltmanın yanı sıra öznenin birden fazla rol tarafından seçilmesine yol açtığı ileri sürülebilir. (20b)'de *yapmak* fiilinin ikinci ettirgenlikle ettirgenleştirilmesi cümleye yeni söz dizimsel bir üye katmaz. Ancak öznenin seçtiği önceki rolü yeniden tanımlayarak anlam bilimsel istemin değişmesine yani cümlede hem Zorlayıcı hem de Tetikleyicinin özneyi seçtiği iki yönlü anlamsal bir rolün oluşmasını sağlar. Bu, eylemin dil bilgisel anlamını değiştirir. (11e)'de Zorlayıcı eylemi Edene bir aracı (Tetikleyici) kullanarak yaptırırken (20b)'de Zorlayıcının aracı kullanmadığı, doğrudan Edenle irtibatının olduğu anlaşılır. Bu, "eylemin zorla yaptırıldığı" anlamının oluşmasına sebep olur. Ancak ikinci ve üçüncü ettirgenlikle oluşturulan bu tür okumaların her zaman bağlama duyarlı olduğu unutulmamalıdır. Benzer bir okumanın uygun bağlamda (11e) için de söz konusu olabileceği rahatlıkla söylenebilir.

20a) Kadın_[TETİKLEYİCİ] Ahmet'e_[EDEN] yemek_[ÜRÜN] yap-tır-dı.
[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ [kimi]NESNE

20b) Kadın_[ZORLAYICI/ TETİKLEYİCİ] Ahmet'e_[EDEN] yemek_[KONU] yap-tır-t-tı.
[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ [kimi]NESNE

11e) Müdür_[ZORLAYICI] öğretmene_[TETİKLEYİCİ] kitabı_[KONU] ver-dir-t-ti.
[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ [kimi]NESNE

5. Söz Dizimsel Ettirgenlikten Kaynaklanan İstem Değişirimi

Bazı fiillerin şekil bilgisel ettirgenlikle ettirgenleştirilmesi mümkün değildir. Buna karşın her fiil söz dizimsel ettirgenlikle ettirgenleştirilebilir. Özellikle kimi duygu fiillerinin söz dizimsel ve anlam bilimsel koşulları uygun olmasına karşın şekil bilgisel ettirgenlikle ne istem artırımına ne de istemi yeniden düzenlemeye imkân verdiği görülür (20c-b). Bu durumlarda fiillerin ettirgenleştirilmesi ancak söz dizimsel ettirgenlikle mümkün olur. Söz dizimsel ettirgenleştirmede her ne olursa olsun fiilin iki söz dizimsel istemi olur. Sebep olan rolündeki Tetikleyici özne işlevinde, sebep olunan rolündeki *Sonuç* ise nesne işlevinde gerçekleşir. Söz dizimsel ettirgenleştirme birleşik cümle yapısında olduğundan yan cümlesi ya nesne ya da tümleç olarak gerçekleşir. Söz dizimsel ettirgenliğin ikinci söz dizimsel isteminin hangi tamlayıcıyla gerçekleşeceği ise ana fiilin morfolojik istemine göre değişir. (20d) ikinci söz dizimsel istem [kimi] tamlayıcısıyla gerçekleşirken (20e)'de [kime] tamlayıcıyla gerçekleşmiştir. Bu, *sağlamak* ve *sebepl olmak* fiillerinin morfolojik isteminin farklı olmasından ileri gelir.

20a) Ali_[DENEYİMCİ] Ayşe'den_[UYARICI] hoşlan-ıyor.
[kim]ÖZNE [kimden]TÜMLEÇ

20b) *Ahmet_[TETİKLEYİCİ] Ali'yi_[DENEYİMCİ] Ayşe'den_[UYARICI] hoşlan-dır-ıyor.
[kim]ÖZNE [kimi]NESNE [kimden]TÜMLEÇ

20c) *Ayşe_[UYARICI] Ali'yi_[DENEYİMCİ] hoşlan-dır-ıyor.
[kim]ÖZNE [kimi]NESNE

20d) Ahmet_[TETİKLEYİCİ] Ali'nin Ayşe'den hoşlanmasını_[SONUÇ] sağla-dı.
[kim]ÖZNE [kimi]NESNE

20e) Ahmet_[TETİKLEYİCİ] Ali'nin Ayşe'den hoşlanmasına_[SONUÇ] sebep ol-du.
[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ

Çoğu duygu fiili, şekil bilgisel ettirgenlikle istem artırma ve istemi yeniden düzenleme şeklinde ettirgenleştirilebilirken kimilerinin buna müsaade etmemesi fiilin anlam bilimsel isteminden kaynaklanır (21a). Bazı duygu fiillerinin kök şekillerinin ta baştan sözlüksel bir ettirgenlik anlamı vardır. Tetikleyici özneyi daha önce seçtiği ve birinci ettirgenliğin Tetikleyiciyi yerinden edecek bir rolü özneye yükseltme imkânı olmadığından bu tür fiillerin şekil bilgisel ettirgenliğe izin vermediği (21b) ancak söz dizimsel ettirgenlikle ettirgenleştirilebildiği söylenebilir (22c).

21a) Ayşe_[TETİKLEYİCİ] annesini_[DENEYİMCİ] üz-dü.
[kim]ÖZNE [kimi]NESNE

21b) *Ahmet_[TETİKLEYİCİ] Ayşe'ye_[TETİKLEYİCİ] annesini_[DENEYİMCİ] üz-dür-dü.
[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ [kimi]NESNE

21c) Ahmet_[TETİKLEYİCİ] Ayşe'nin annesini üzmesine_[SONUÇ] sebep ol-du.
[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ

6. Sözlüksel Ettirgenlikten Kaynaklanan İstem Değişirimi

Türkçede her fiil şekil bilgisel ettirgenlikle ettirgenleştirilemez. Bu durumda Türkçe başka ettirgenleştirme yollarına başvurur. Örneğin farklı fiil sınıflarından *gitmek*

ve görmek şekil bilgisel ettirgenlikle ettirgenleştirilemediği, aksi durumda dil bilgisel olmadığı görülür (3b). Bu tür fiillerin ifade ettiği olay durumları ancak sözlüksel ettirgenlikle yani ettirgenlik anlamı olan fiil şekilleriyle ettirgenleştirilebilir (3c-22b). Sözlüksel ettirgenlik kendisine koşut olarak kullanılan fiile nazaran Tetikleyicinin her zaman özne gerçekleştiği ve istemin +1 oranında arttığı söz dizimsel bir yapı sunar (3c-22b). Sözlüksel ettirgen olan fiillerin bir kısmı kendine özgü biçimde şekil bilgisel ettirgenlikle tekrar ettirgenleştirilebilir, bir kısmı ise tekrardan ettirgenleştirilemeye izin vermez (22c).

- 3a) Kapıcı_[EDEN] bakkala_[HEDEF] git-ti.
[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ
- 3b) *Ali_[TETİKLEYİCİ] kapıcıyı_[EDEN] bakkala_[HEDEF] git-tir-di.
[kim]ÖZNE [kimi]NESNE [kime]TÜMLEÇ
- 3c) Ali_[TETİKLEYİCİ] kapıcıyı_[EDEN] bakkala_[HEDEF] gönder-di.
[kim]ÖZNE [kimi]NESNE [kime]TÜMLEÇ
- 22a) Çocuk_[DENEYİMCİ] kediyi_[UYARICI] gör-dü.
[kim]ÖZNE [kimi]NESNE
- 22b) Annesi_[TETİKLEYİCİ] cocuğa_[DENEYİMCİ] kediyi_[UYARICI] göster-di.
[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ [kimi]NESNE
- 22c) *Annesi_[TETİKLEYİCİ] cocuğa_[DENEYİMCİ] kediyi_[UYARICI] gör-dür-dü.
[kim]ÖZNE [kime]TÜMLEÇ [kimi]NESNE

Kimi fiillerin şekil bilgisel olarak ettirgenleştirilememesi onların Türkçenin söz varlığında ettirgen anlamlı sözlüksel karşılıklarının olmasına bağlanabilir. Şekil bilgisel ettirgenlikle sözlüksel ettirgenliğin her ikisi de bir doğrudan ettirgenlik türü olduğu için dilin tek bir işlev için iki biçime dil ekonomisi gereği izin vermediği söylenebilir. Buna karşın her doğrudan ettirgenliğin dolaylı ettirgen biçiminin olması her iki ettirgenlik arasında anlamsal farkın olmasına yorulabilir.

7. Birleşimsel Ettirgenlikten Kaynaklanan İstem Değişirimi

Türkçede özellikle *olmak* fiiliyle teşkil edilen fiil birleşmeleri şekil bilgisel ettirgenlikle ettirgenleştirilemez. *isim+olmak* yapısındaki birleşmelerin kimi zaman bir istemli fiillere kimi zaman da biri zorunlu diğeri seçimli gerçekleşen iki istemli fiillere karşılık geldiği söylenebilir (23a-24a). İkinci isteminin seçimli olması onların her zaman bir istemli olduğunu düşündürebilir. *olmak* fiiliyle teşkil edilen fiil birleşmelerinin ettirgenleştirilmesi *etmek* ve *yapmak* fiilleriyle sağlanır (23b-24b). Böylece *etmek* fiiliyle teşkil edilen yeni birleşim hem fiil birleşmesinin anlamını ettirgen yapar hem de cümlede [kimi] tamlayıcısının gerçekleşeceği bir söz dizimsel boşluk açar. *etmek* fiiliyle teşkil edilen yeni fiil birleşmesinin iki istemli ve geçişli bir fiile dönüştüğü söylenebilir (23b).

- 23a) Ali_[ETKİLENEN] kör oldu.
[kim]ÖZNE
- 23b) Mahkûm_[TETİKLEYİCİ] Ali'yi_[ETKİLENEN] kör etti.
[kim]ÖZNE [kim]ÖZNE

İsim+olmak kuruluşunda olan iki istemli fiil birleşmelerinin *etmek* fiiliyle ettirgenleştirilmesi ise bir istemli olanlardan farklı olarak istem artırımıyla değil istemin yeniden düzenlenmesiyle sonuçlanır. (24a)'da bir istemli *memnun olmak* fiil birleşmesi *etmek* fiiliyle ettirgenleştirildiğinde dil bilgisel işlevler ve anlam bilimsel hiyerarşilerin

bir gereği olarak tümlecin özneye yükseldiği, Uyarıcının özne seçtiği, daha önce özne seçen Deneyimcinin ise nesne olarak gerçekleştiği bir dönüşüm gerçekleşir.

24a) Sanatçılar_[DENEYİMCİ] seyircilerin alkışlarından_[UYARICI] memnun ol-du.
[kim]_{ÖZNE} [kimden]_{TÜMLEÇ}

24b) Seyircilerin alkışları_[UYARICI] sanatçıları_[DENEYİMCİ] memnun et-ti.
[kim]_{ÖZNE} [kimi]_{NESNE}

etmek fiiliyle ettirgenleştirilen fiil birleşmeleri ne şekil bilgisel ne de söz dizimsel ettirgenlikle tekrar ettirgenleştirilebilir (24bc-d) Aksi durumda cümle dil bilgisel olmaktan çıkar. Buna, ikinci ettirgenlikle fiilin anlam bilimsel isteminde sebep olan işlevinde olan iki rolün, Tetikleyici ve Uyarıcının yol açtığı söylenebilir. Bütün bunlardan hareketle *etmek* ile kurulan fiil birleşmelerinin istem değişikliğine müsaade etmediği, dolayısıyla *etmek* ve *olmak* fiillerinin sözlüksel özelliklerini kaybettiği, dil bilgisel görevlerinin olduğu ileri sürülebilir.

24c) *Ahmet_[TETİKLEYİCİ] seyircilere_[UYARICI] sanatçıları_[DENEYİMCİ] memnun et-tir-di.
[kim]_{ÖZNE} [kime]_{TÜMLEÇ} [kimi]_{NESNE}

24d) *Ahmet_[TETİKLEYİCİ] seyircilerin sanatçıları memnun etmesine_[TETİKLEYİCİ] sebep oldu.
[kim]_{ÖZNE} [kime]_{TÜMLEÇ}

Değerlendirme ve Sonuç

Türkçede ettirgenleştirmenin dört farklı ifade biçimi vardır. Her fiil her ettirgenleştirme biçimiyle ettirgenleştirilmemektedir. Bazı fiil sınıfları anlam bilimsel yapısından ötürü belirli ettirgenleştirme biçimlerini gerektirir. Ettirgenleştirme fiilin söz dizimsel ve anlam bilimsel yapısını, başka bir deyişle fiilin istemini değiştirir. Her ettirgenleştirme biçiminin kendine özgü istem değiştirme biçimi vardır. Ettirgenleştirme çoğunlukla fiilin isteminin artmasıyla sonuçlanır. Özellikle şekil bilgisel ettirgenlik birinci, ikinci ve üçüncü ettirgenlikle fiilin üyesini +1, +2 ve +3 oranında artırır. İstem artırımını gelişi güzel değil özne seçme hiyerarşisine ve dil bilgisel işlevler hiyerarşisine göre gerçekleşir. İstem artırımının dil bilgisel işlevler hiyerarşisine göre *Tablo 1'*deki söz dizimsel değişikliklere neden olur:

Tablo 1

Fiil İstem Sınıfları	TEMEL FİİL BİÇİMİ	ETTİRGEN FİİL
	D İ L B İ L G İ S E L İ Ş L E V L E R	
Bir İstemli Fiiller	ÖZNE	ÖZNE NESNE
İki İstemli Fiiller (1.TİP)	ÖZNE NESNE	ÖZNE NESNE TÜMLEÇ
İki İstemli Fiiller (2.TİP)	ÖZNE TÜMLEÇ	ÖZNE TÜMLEÇ NESNE
Üç İstemli Fiiller	ÖZNE NESNE TÜMLEÇ	ÖZNE NESNE TÜMLEÇ (cansız) TÜMLEÇ (canlı)
Dört İstemli Fiiller	ÖZNE NESNE TÜMLEÇ TÜMLEÇ	ÖZNE NESNE TÜMLEÇ TÜMLEÇ (cansız) TÜMLEÇ (canlı)

Türkçe söz diziminin fiillerin istem bilgisinden kaynaklanan belirli sınırlılıkları vardır. Söz dizimsel sınırlılıklar ettirgenleştirmenin cümleye kattığı üyelerin hepsinin söz diziminde gerçekleşmesine müsaade etmez. Bu, farklı anlamları olan cümlelerin aynı söz dizimsel gerçekleşmesine ve cümle anlamının belirsiz ya da çok anlamlı olmasına yol açar. Cümlenin söz konusu belirsizliği ancak belirli bağlamlarda açıklığa kavuşur. Türkçe söz diziminin aynı türden birden fazla tümlece izin vermemesiyle baş gösteren bu durum Türkolojide birinci, ikinci ve üçüncü ettirgenlikle teşkil edilen fiillerin anlamının aynı olduğu yanılığını doğurmuştur. Oysa birinci, ikinci ve üçüncü ettirgenlikle oluşan fiil şekillerinin her birinin anlam bilimsel istemleri farklı olduğundan kendine özgü bir anlamı vardır. Buna karşın söz dizimsel yapılarının aynı olması dolayısıyla birbirinin yerine kullanılabilir.

Fiil istem sınıflarının farklı söz dizimsel olanakları olduğundan birinci, ikinci ve üçüncü ettirgenliğin neden olduğu istem artırımı söz dizimine aynı şekilde yansımaz ve aynı ölçüde cümle anlamı belirsizlikleri oluşturmaz. Bir istemli fiillerin üçünün

ettirgenlikle ettirgenleştirildiğinde söz dizimi daha geniş olanaklar sunduğu için dört istemli fiillere nazaran anlamının daha sarıh olduğu söylenebilir.

Şekil bilgisel ettirgenlik sadece fiilin istemini artırmaz, ayrıca fiilin üyeleri arasında çapraz ilişkiler kurarak istemi yeniden düzenler. Şekil bilgisel ettirgenlik ister istem artırsın ister fiilin üyelerini yeniden düzenlesin bu ettirgenliğin Türkçede zannedilenin aksine şekil bilgisel bir kategori değil biçim-sözdizimsel bir kategori olduğunu gösterir.

Belirli anlam bilimsel istem yapısından dolayı ettirgenleştirilemeyen fiiller şekil bilgisel ettirgenlik dışındaki ifade biçimleriyle sağlanır. Bunlardan en dikkat çeken *olmak* fiiliyle kurulan fiil birleşmeleridir. Bu fiil birleşmeleri, birleşimsel ettirgenlik biçimiyle ettirgenleştirilmesi açısından oldukça dikkat çekicidir.

Bazı fiil sınıflarının ettirgenleştirilemediği durumlarda sözlüksel ettirgenliğe başvurulması dilin ettirgenleştirme sistemini ortaya koyması açısından oldukça önemlidir. *gitmek* fiilinin şekil bilgisel ettirgenlikle ettirgenleştirilmemesi bu fiilin muhtemel ettirgen biçiminin (**git-tir-mek*) anlamının Türkçenin söz varlığında sözlük karşılığının (*göndermek*) olmasına bağlanabilir. Bir fiilin ettirgen biçiminin anlamının dilde bir sözlük karşılığının olmaması da bunu destekler mahiyettedir. *kır-dır-mak* ya da *kır-dır-t-mak* fiillerinin sözlük karşılığını bulmak bu anlamda oldukça zordur. Bu fiil şeklinin ancak söz dizimsel ettirgenlikle sağlanan bir dil bilgisel karşılıkları vardır.

Kaynaklar

- Aissen, J. 1979. *The syntax of causative constructions*. New York: Garland.
- Álvarez González, Albert & Ia Navarro. 2017. *Verb Valency Changes. Theoretical and Typological Perspectives*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Anderson, J. M. 2005. The Argument Structure of Morphological Causatives. *Poznań Studies in Contemporary Linguistics* 40 (2005), 27-89.
- Aydın Özkan, I. 2017. Türkçede İstemi Artıran Biçimbilgisel Kategoriler, *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)*, Sayı 60, s. 183-195.
- Comrie, B. 1974. Causatives and universal grammar. *Transactions of the Philological Society* 1974, s. 1- 32.
- Comrie, Bernard. 1985. Causative verb formation and other verb-deriving morphology. *Language typology and syntactic description*, vol. 3. CUP.
- Comrie, Bernard. 1989. *Language Universals and Linguistic Typology*, Great Britain: The University of Chicago Press.
- Dede, M. 1986. Causatives in Turkish. *Türk Dilbilimi Konferansı*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Matbaası, s. 49-58.
- Demircan, Ö. 2003. *Türk Dilinde Çatı*, İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Doğan, N. 2011. *Türkiye Türkçesi Fiillerinde İsteme Göre Anlam Değişiklikleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.
- Doğan, N. 2015. Türkçede Özne Seçme Hiyerarşisi, *Dil Araştırmaları*, Sayı 17, s. 159-177.
- Doğan, N. 2017. Söz Dizimsel Açıdan Türkçe Fiil Sınıfları, *40 Yıl Üsküp Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü" Sempozyumu*, 18-19 Mayıs 2017, Üsküp-Makedonya.
- Doğan, N. 2017. Türkçe Fiillerin Anlam Bilimsel Sınıfları, *I. Uluslararası Dil ve Edebiyatta Modernleşme ve Gelenek Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Karabük: Karabük Üniv. Yayınları.

- Dixon, R. M. W. 2000. A typology of causatives: from, syntax and meaning. *Changing Valency*, R.M.W. Dixon and A.Y. Aikhenvald (eds.), Cambridge: Cambridge University Press.
- Emons, Rudolf, 2007. Valency grammar in mind. *Valency- Theoretical, Descriptive and Cognitive Issues*, Thomas Herbst, Katrin Götz-Votteler (eds.). Berlin, New York: Mouton de Guyter, s.183-191.
- Fillmore, C. J. 2003. Valency and Semantic Roles: the Concept of Deep Structure Case. *Dependenz und Valenz: Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung*, Vilmos Ágel vd. (eds.), Berlin and New York: Walter de Gruyter, s. 457-475.
- Haspelmath, M. & Müller-Bardey, T. 2004. Valency Change. *Morphology: A Handbook of Inflection and Word Formation*, Berlin: de Gruyter: s. 1130-1145.
- Haspelmath, M., & Sims, A. U. 2010. *Understanding Morphology*. UK: Hodder Education.
- Helbig, G. & Schenkel, W. 1991. *Wörterbuch zur Valenz und Distribution Deutscher Verben*. Berlin: de Gruyter.
- Herbst, Thomas & Susen Schüller, 2008. *Introduction to Syntactic Analysis: A Valency Approach*. Germany- Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Humphreys, R. L. 1999. Valency Changing Alternations. *Concise Encyclopedia of Grammatical Categories*, Keith Brown, Jim Miller (eds.), Amsterdam: Elsevier, ss. 391-400.
- Levin, Beth, 1993. *English Verb Classes and Alternations*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Palmer, F.R. 1994. *Grammatical Roles and Relationals*. New York and Melbourne: Cambridge University Press.
- Kara, Funda. 2016. Oldurganlık ve Ettirgenlik Çatı Eklerinin İşlevleri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Dergisi*, 5 (3), s. 1204-1215.
- Kerimoğlu, Caner. 2009. Türkiye Türkçesinde Ettirgenlik. *Turkish Studies*, Volume 4/ 8 Fall, s. 1734-1745.
- Tesnière, Lucien, 1965. *Éléments de Syntaxe Structurale*, Paris: Librairie C. Klincksieck.
- Uzun. N. E. 2003. Levin 1993'ün Sözlüksel Üye Değişirimleri: Türkçe Üzerine Bir Deneme. *Günümüz Dilbilim Çalışmaları*, Multilingual: İstanbul, s. 98- 121.

